

ŞERİF MARDİN'İN TÜRK TOPLUM YAPISINI ANALİZ YÖNTEMİ

Serkan YORGANCILAR

Öğr. Gör. , Gazi Üniversitesi, serkanyorgancilar@gmail.com

ÖZET

Geçtiğimiz günlerde kaybettiğimiz sosyal bilimci Şerif Mardin, Türk toplum yapısını analiz etmede kendi dönemi için öncü sayılabilecek yeni kavramsal modellemeler üzerine çalışmış bir bilim insanıdır. Şerif Mardin'in Türk modernleşme süreci içerisinde en sorunlu alanlardan biri olmayı sürdüren din-devlet ve merkez-çevre gerilimleri üzerine oturttuğu bu kavramsal modelleme temellerini nasıl yaşanan sürece uyarladığını irdelemeye çalışacağım. Mardin'in ortaya koyduğu çalışmalar kendi deyimiyle siyaset bilimine hizmet ettiği gibi Türk düşünce tarihine de önemli katkılarda bulunmuştur. Şerif Mardin'in Türk siyasi toplumsal yapısını anlamaya yönelik çalışmalarına, toplumsal değişimin ve gelişiminin evreleri hakkında yapmış olduğu yorumlara da çalışmamızda yer vererek Türkiye'nin son yirmi yıllık süreci de bu kapsamda değerlendirilecektir.

Şerif Mardin'in düşünce dünyasını da çözümlenmeye çalışacağım bu makalede, Mardin Kasımiyye Medreseleri gibi ilim insanları, din adamları ve sağlam düşünürler çıkarmış bir aile geleneğinden de geliyor olmasının etkisi ile birlikte akademik çalışmalarını Türkiye'de yaşanan sıcak tartışmaların uzağında ABD'de sürdürmüş olmasının da onun çalışmalarının özgün olmasında temel bir nokta olduğunun altı çizilecektir. 1962'de doktora tezi ve ilk kitabına da isim olan Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ile başlayıp Jön Türklerin Siyasi Fikirleri eserleri ile Osmanlı Türk dünyasını yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Bu anlama çabası da dönemi için başarılı olmuş hatta günümüzde de bu çalışmalar değerlerini korumaktadır. Mardin, Din ve İdeoloji kitabının yayınlanması sonrasında açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi Türkiye'yi anlama ve yorumlama çabası eleştirel düşünce ve

metodolojik bir sosyal bilimler yaklaşımının sonucu olarak Cumhuriyet Türkiye'sinin en netameli konularına giriş yapıyordu.

Aslında Mardin, Osmanlı toplumsal yapısının Cumhuriyet Türkiye'sinde de içerik ve biçim değiştirerek birçok sürekliliklerin olduğunu altını sık sık çiziyordu. Bununla birlikte ise o, Türkiye'de sosyal bilimler yönetiminin de nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak metinlerinde son derece önemli bilgiler veriyordu. Makalem, birinci bölümde Şerif Mardin'in düşünce dünyasını anlamaya yönelik bir bakış açısı arayışı ile başlayacak ve ikinci bölümde de birinci bölüme ilave olarak merkez-çevre ve din-devlet ilişkilerini onun yöntemiyle irdelemeye çalışacaktır. Son bölüm ise bu kavramsal tartışmaların Türk düşünce dünyasında nasıl bir etkiye sebep olduğu ile noktalanacaktır.

THE METHOD OF ANALYSIS OF TURKISH SOCIETY STRUCTURE BY SERIF MARDIN

ABSTRACT

The well-known social scientist Serif Mardin, who died recently, studied and analyzed Turkish society structure via new and modern conceptual modellings. These modellings have made him a pioneering scientist during his own period. He studied religion-state and centre-priphery concepts that are believed to be one of the problematic areas in the course of Turkish Modernization. Therefore, he bases the study of conceptual modellings on these two contradictory concepts. In this paper, I aim to address how Serif Mardin pictures and phases above-mentioned concepts in ongoing modern Turkish life. Unsurprisingly, his studies made great contributions to the political science studies worldwide and the Turkish intellectual history. The late twenty years of Turkish society is being examined in this paper in the light of Serif Mardin's analysis. This analysis covers his words on the phases of the Turkish social changes and developments and the structure of Turkish political society.

In this paper, I will try to analyze Serif Mardin's mentality by laying stress on the uniqueness of his studies. Looking back at his family line, Serif Mardin is a member of a deep-rooted family tradition that brought up many philosophers and religious scholars in Kasimiye Madrasah. Besides this, he continued his academic studies in the USA far away from the tension of Turkish political life in Turkey. These two states have an impact on his distinctiveness. In 1962, he published his doctoral thesis as his first book named 'The Genesis of New Ottoman Thought'. Later, he published his second book the 'Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks'. According to Mardin, in order to understand and interpret the structure of Turkish society, -the toughest and the most controversial topics needed to be analyzed.

Mardin believed that the Turkish social structure of the Republic of Turkey was a continuation of the social structure in the Ottoman Empire. Furthermore, he also focused on how social sciences methods should be in Turkey. This paper consists of three parts. In part one, his system of thoughts is analyzed. In part two, religion-state and centre-priphery concepts are discussed. In part three, the influence of these concepts on Turkish intellectual life is discussed.

Key Words: *Centre, Priphery, Non Governmental Organization, İslam, Turkish Society Structure*

ŞERİF MARDİN'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI

Osmanlı İmparatorluğunun son bulmasının ardından yeni kurulan Genç Cumhuriyet, henüz büyük savaşlardan çıkmış olmanın da vermiş olduğu sosyal ve ekonomik durgunluklara rağmen, bir çok köklü değişimi yapmayı başarmıştır. İmparatorluktan Cumhuriyete geçişle birlikte meydana gelen bu köklü değişimleri anlamaya ve yorumlamaya yönelik birbirinden farklı sayısız bakış açısı mevcuttur. İç siyasette meydana gelen değişim ve dönüşümler de zamansal olarak Cumhuriyetin kuruluş yıllarını yorumlamada farklılıklara neden olmuştur. Şerif Mardin'de Osmanlı İmparatorluğunun son bulması ve yeni kurulan Cumhuriyeti okumaya ve anlamlandırmaya çalışan sosyal bilimcilerden birisidir.

Tarih bilimiyle modern davranış bilimlerinin, özellikle sosyoloji, psikoloji ve sosyal-antropoloji metodlarının nasıl birleştirilerek yeni bir sosyal bilim metodu oluşturmak Şerif Mardin'in esas amaçlarından birisi olarak karşımızda durmaktadır. O, sosyal bilimler içerisinde ki birbirinden farklı disiplinler arasında anlamlı geçişler yaparak bir toplumun anlaşılmasının sağlıklı imkânını aramaktadır. Aslında bunu yaptığında ne Osmanlı toplumu ne de Türkiye'de ki dinsel davranışların tamamının anlaşılmayacağını ancak yeni bir model geliştirmek için bunun bir başlangıç noktası olabileceğine inanmaktadır.(Mardin, 1992:7)

Demokrat Parti iktidarı döneminin muhalif dergilerinden olan Forum Dergisinde aralıklarla yazıları çıkan Mardin, 1954-56 yılları arasında önceleri Prof. Dr. Yavuz Abadan daha sonra ise Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun asistanlıklarını yapmıştır. Şerif Mardin için 1958 yılında doktora tezini başarıyla almasını sağlayan eseri Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu çalışmasını tamamlamıştır. Bu dönemde Hilmi Ziya Ülken, Halil İnalçık, Hamilton, Gibb ve Majid Khadduri gibi isimlerle yakın temasları olmuştur. Şerif Mardin, bilimsel çalışmalarını sürdürürken siyasete de bir dönem bulaşmış ve 1956-58 yıllarından DP muhalefetinden doğan ve kısa bir süre varlığını devam ettiren Hürriyet Partisinde genel sekreterlik görevinde bulunmuştur. Mardin'in bir diğer siyasi denemesi ise 1994'te Cem Boyner tarafından kurulan Yeni Demokrasi Hareketi içerisinde bulunmak olmuştur.

Mardin, lisansüstü ve doktora eğitimleri için ABD'de bulunan Standford ve Johns Hopkins üniversitelerinde Marxist hocalardan dersler almıştır. Ancak, Marxsist okuma biçimlerinin her ne kadar idealist tarih okuma biçimlerinden daha güçlü tezlere dayandığını görse de herşeye rağmen bu yaklaşımların açıklayamadığı kör noktaların bulunduğunu görmüştür. Aslında Marxsist yöntemlere karşı geliştirdiği bu şüpheli yaklaşım onun bilimsel yöntem konusunda bir tercih yapmasına neden olmuş ve o da bu tercihi Weber'den yana yapmıştır. (Mardin, 2000: 8)Türkiye'de ki kitle sorunu, aydınlar, entelektüeller, Yeni Osmanlıların etkilendiği fikir akımları, Tanzimat düşüncesi, Tanzimat aydınları ve hürriyet gibi konulara yaklaşırken Weber başta olmak üzere Ortega Gasset, Lord Lindsay, Alexis de Tocqueville, Arthur Koestler, Arnold Toynbee gibi liberal ve muhafazakârların görüşlerini kullandı. (Arlı, 2004:495- Mardin, 1990:121-124)

TÜRK MODERNLEŞMESİNİ NASIL ANLAMALIYIZ

Şerif Mardin, Türk Modernleşmesinin anlaşılmasının birinci aşamasının tanımlar ve kavramlar üzerinden olması gerektiğine inanır. Türk modernleşmesinin tam olarak neye tekabül ettiğinin anlaşılabilmesi için de düşünce sistemini inşa ettiği bazı kavramları yeniden tanımlar. Bu kapsamda ona göre Batıcılık, Osmanlı bakış açısından hürriyet, Mecelle, muhalefet ve ekonomik dönüşüm kavramları Türk modernleşmesini anlamak için yeniden tanımlanması gereken kavramlardır. Mardin, her bir kavrama yeni anlamlar yüklemekle

birlikte bu kavramların anlaşılması için yeni yöntemler bulmak zorunluluğuna işaret eder. Aslında o bunu yapmakla, özellikle yakın tarih yazıcılığında uzun yıllar boyunca sürmekte olan çatışmacı yaklaşımların yerine anlamacı yaklaşımın egemen olmasını gerekliliğine işaret etmektedir.

Mardin, Türk Tarih Yazımında Son Eğilimler adlı makalesinde tam da yukarıda bahsettiğimiz konularla ilgili görüşlerini geniş bir biçimde açıklamıştır. O, bir milletin dünya görüşünü tarih literatürünün çok açık bir biçimde ortaya koyan bir yöntem olduğunu söyler. (Mardin, 1991: 291) Türk modernleşmesini anlamlandırmada ilk tepkinin negatif yüklemli olmuştur. Büyük bir kitle bu durumu Osmanlı kültüründen uzaklaşma ve Osmanlı ideallerine büyük bir sırt dönme olarak algılamıştır.

Şerif Mardin, siyasi ve sosyal meselelerde doğruyu yanlıştan ayırmaya yarayabilecek yöntemlerin çeşitlilikler gösterebileceğini ayrıca bu yöntemlerinde nelerden ibaret olduklarını tam bir kesinlikle belirlemenin mümkün olmayacağına inanmaktadır. Ona göre sosyal bilimlerde görecelik ve izafilik vardır, fizik ve matematik bilimleri gibi son derece net sonuçlar yoktur. Sosyal bilimlerin bütün bu zorluklarına rağmen Mardin, gene de bir takım yöntem ve metotlar kullanarak üç ana unsur etrafında sosyal bilimlerde bir yöntem belirlenebileceğine inanır. Hakikati bulma, doğruyu yanlıştan ayırma ve objektiflik unsurları tam açıklığı ile ortaya konulabildiğinde bir sonuca ulaşılacaktır.(Mardin, 2014:60)

Onun metodolojisinde fizik bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde de gözlem önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal bir olayı anlamada sadece gözlem yeterli değildir. Ayrıca gözlem yapmanın da belirli yöntemleri vardır. Bir olay veya olguyu anlamlandırabilmek için sadece bir gözlem de yeterli değildir. Yapılması gereken gözlemler serisidir. Gözlemler serisi sonrasında ise “kalıp” ve “model” ortaya konulur ki buna da “teori” der. Teori, toplumsal yapıları analiz etmede bize yeni imkanlar sunar ve böylelikle de belirli bir konu için yapılacak gözlemlerde teori yardımıyla birden fazla sonuç çıkarılabilir. Mardin’e göre teorilerin de bir ömrü vardır. Teorilerin yapılan gözlemleri izah edebildikleri müddetçe yaşayacağını ifade ederken, teorilerin dinamik bir süreç olduğunun da altını çizer.

Mardin’in teorilerle ilgili genel değerlendirmesine baktığımız zaman burada varmak istediği iki noktanın olduğunu görürüz. Bunlardan birincisi, belki de en önemlisi, Türk toplumsal yapısını yeniden anlamaya yönelik dinamik bir teori geliştirmektir. İkincisi ise yakın tarih okuma biçimleri içerisinde baskın bir yöntem haline gelmiş olan Marxsist yöntemin eleştirisini yapmaktır. Özellikle feodalizm kavramı üzerinden Türk toplum yapısını analiz etmeye yönelik yöntemlerin Türkiye’nin özel şartları ve tarihi için uygun olmadığını, hatta bu kavram üzerinden bir okuma biçiminin açıklayıcı olmaktan çok yanıltıcı olacağını ifade eder. Çünkü Şerif Mardin, Türkiye’de tarihi gelişimin, bir tarafta devletin işlerini yapmakla görevlendirilen memur sınıfını yani bürokrasiyi diğer yanda ise bürokrasi dışında kalan tüm sınıflardan oluştuğunu göstermektedir. Mardin’in toplumsal olayları anlamlandırma da kullanmakta olduğu epistemolojik ve metodolojik tutumun, özellikle 90’lı yıllardan sonra inşa edilmiş olan çalışmalarda önemli etkilerinin olduğunu çok açık biçimde görebiliyoruz. (Arlı,2004: 497)

Türk modernleşmesini anlamada kullanacağı teorilere ek olarak bazı kavramlarında yeniden içeriklerinin doldurulması gerekliliğine işaret etmiştik. Bu kavramlardan en merkezi olanı şüphesiz “batılılaşma”dır. Batılılaşma kavramı neredeyse bütün Türk modernleşmesini anlamaya yönelik çalışmaların en merkezi kavramıdır. Ancak bir çok çalışma incelendiğinde ne batılılaşma kavramının tanımı üzerine ne de içeriği üzerine ciddi bir birliktelik

sağlanamamış olduğu görülmektedir. Batılılaşma çabalarını Türkiye'nin ana meselesi olarak gören Mardin, bu çabaların 17. Yüzyılın sonlarına kadar götürür ve Türkiye'yi anlamak ve Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlarına çözüm üretebilmenin yegane yolunun batılılaşma çabalarının objektif ve bilimsel bir yolla incelenmesi gerektiğini ifade eder.

Mardin'i önemli kılan unsurlardan birisi de 60'lı yıllarda Türk toplumsal yapısını ve siyasal yaşamını anlamada kullanılacak anahtar kavramlardan birinin din olgusu olduğunu dile getirmesiydi. Mardin, dinin toplumsal ve siyasal yaşama etkilerini ne Kemalist yaklaşımların reddiyeci tutumlarına ne de sosyalist yaklaşımların yok sayıcı ve itham edici yaklaşımlarına aldırmadan, yalnızca akademik bir bakış açısıyla ele alınması gerekliliğini vurgulamasıdır. (Kara, 1998: 150)

TÜRK TOPLUMSAL YAPISINDA SİVİL TOPLUM

Şerif Mardin'in Türk toplumsal yapısını analiz etmede kullandığı anahtar kavramlardan birisi sivil toplum kavramıdır. Sivil toplum kavramının tarihsel gelişimine dikkat çeken Mardin, bu kavramın Türk siyasal yaşamında kullanımında ciddi sorunlar bulunduğunu söyler. Ona göre, genel kullanımda sivil toplum kavramının karşısı olarak "askeri" sistemin kullanılıyor olması bu yanlışlığın başlıca nedenidir. Çünkü sivil toplum askeri olmayı değil "şehir adabını" yani medeni olmayı vurgular. Bunun tam tersi olarak bir kavram kullanılacaksa bu kavram "askeri" değil "gayri-medeni" olmalıdır der. Sivil kavramı, askeri olmayı değil, şehir yaşamıyla birlikte gelen bir takım hakları ve yükümlülükleri ifade eder.

Osmanlı toplum yapısı da dahil olmak üzere Türk modernleşmesine geçişten sonra da sivil toplumun Türkiye'de gelişmemiş olduğunu öne süren tezler vardır. Şerif Mardin bu tezleri doğrudan kabul etmenin olanaksızlığını savunmaktadır. Osmanlı devlet yapısında da Türk modernleşmesinde de devlet ve birey arasındaki ilişkilerde belirleyici ve düzenleyici olan Batı'dan farklı kurumların olduğunun altını çizer. Aslında onun vurgulamak istediği nokta, Batı toplumlarının geleneksel yapılarına baktığımızda yönetim sistemlerinin feodal yapılar tarafından şekillendirildiğini görmemizin gerektiğidir. Eğer, Batılı modernleşme hareketlerinde birbirinden bağımsız düzen sağlayıcılar olarak feodal derebeylikler ve merkezi krallıklar arasındaki güç ve çıkar çatışmaları olmasaydı, şehrin üretken sınıfı ile asiller arasında birtakım haklar ve imtiyazları düzenleyen anlaşmalar olmayacaktı. Asillerin şehir hayatına karışmamalarını, şehirlerin kendi askeri güçlerini örgütleyebilmelerini, kendi hukuk kurallarını şehrin sınırları içerisinde uygulayabilmelerini ve kendi mahkemelerini kurabilmelerini içeren bu anlaşmalar Batı tarihinde bir dönüm noktasıydı. Tam da bu noktada hürriyet kavramı tartışılmaya başlanmış hemen ardından da kamu hukuku doğrultusunda yargı organları oluşmaya başlamıştı. Avrupa tarihi için feodal toplum sonrasına işaret eden bu zaman dilimi sonrasında meşrutiyet tartışmalarıyla birlikte devlet sorununa geçilmiştir.

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tartışılmaya başlanan bir kavram olarak sivil toplum, siyasi güçlerin sultasından kurtularak, hürriyet anlayışına dayalı yeni bir toplumsal vurgulama biçimi olarak karşımıza çıkıyordu. Şerif Mardin tam da bu noktada Osmanlı toplum yapısına bir atıfta bulunarak, "bizde" siyasi güçlerin sultasında kurtulmanın hiçbir zaman Batı'da ki gibi bir anlam ifade etmediğini vurgulamayı önemli görür. (Mardin, 1990:18) Mardin, Hegel'in sivil toplum anlayışına katılan bir düşünür olduğunu, kendinden önceki sivil toplum tanımlarının da Hegel tarafından ciddi değişikliklere uğratıldığını ifade eder. Hegel'e göre sivil toplumun ilk özelliği çıkarlar sistemini düzenleyen devlet aygıtı tarafından bireyler üzerinde oluşturduğu baskıyı hafifletmeye çalışmasıdır. Marx, Hegel'in

sivil toplum hakkındaki görüşlerine katılmaz ve onun bu konuda yanıldığını ifade eder. Marx, sivil toplum ve devleti iki ayrı birim olarak gördüğü için Hegel'in yanıldığını, devletin kişinin evrensel gelişimin bir sonucu değil, çıkarlarının şekillendirdiği bir sonuç olduğunu söyler. Şerif Mardin, Marx'ın Hegel'e yönelttiği bu eleştirilere bir cevap olarak, Hegel'den yana tavır takınarak, sivil toplum devlet birleşiminin Marx'ın anlattığı kadar çatlaksız olmadığını buna ek ilaveten de sivil toplum geleneğine dayanmayan topluluklarda engellenmemiş bir bürokrasi yoluyla bir baskı yaratabileceğini söyler. (Mardin, 1990:13) Habermas' a göre de sivil toplum, “yurttaşların bir araya gelerek gruplar oluşturmaları, devletin etki ve ekonomi alanının dışında gönüllü olarak bir araya gelen sosyal ilişkilerde üretilen ve oluşturulan iletişim yapıları”dır. (Habermas,2015: 135)

Mardin, sivil toplum konusunda bir kavramın gelişiminin ve bu kavramın Osmanlı toplumunda nasıl geliştiğinin altının çizilmesi gerektiğini vurgular. İtalyan siyaset bilimcisi Poggi'nin “a public” yani kamusal alan kavramının Şinasi ve Namık Kemal gibi gazeteciler sayesinde hatırı sayılır bir kamuoyu oluşturulmuş olmasının görülmesi gerektiğini vurgular. Mardin buradan, İslam toplumlarında sivil toplumun neden oluşmadığı sorununa özgün bir yaklaşım getirerek toplumsal evrim farkına gönderme yapar. Osmanlı toplumunda iki ayrı hukuk kaynağı ve iki ayrı meşrutiyet kaynağı mevcuttur. Bunlardan birincisi Şeriat, ikincisi ise padişahın kanun koyma yetkisini ifade eden Örf-i Sultani'dir. Osmanlı sistemi bir bütün olarak incelendiğinde her iki meşrutiyet sistemi arasında uyumluluklar olduğu gibi zaman zaman çatışmalarda olmuştur.

Şerif Mardin, karmaşık, merkezi bir nüveden çıkarak, zamanla anlam genişlemesi yoluyla çok daha farklı içerikleri de kapsayan “oynak bir nirengi noktası” olarak sivil toplum kavramını Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısının büyük bir eksikliğiymiş gibi dayatılmasına karşı çıkar. Batı felsefi-sosyolojik aklında son derece anlamlı bir yere tekabül eden bu kavram modernleşme çabalarıyla beraber Türk toplum yapısını da etkileyen bir hale gelmiştir. Bununla birlikte Hegel'in tanımlamasına dayanılarak, eğer sivil toplum kişilerin yaşamasını sağlayacak bütün faaliyetleri içeren, yapılı ve organize, bir iktisadi sistemi, bir hukuk sistemi ve bunların düzenli şekilde çalışmasını sağlayacak otoriteye sahip bir cemaatse, Osmanlı toplum yapısı zaten hukuki ve iktisadi sistemlere dayanan cemaat yapılarından müteşekkildi. Batı'da yaşanan kilise, seküler güçler, feodalite, burjuvazi güçler, proleterya arasında süregelen çatışmalar Osmanlı toplum yapısında cemaat-devlet ekseninde gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin kurulmasından sonrada modernleşme süreçleriyle birlikte toplumsal yapıda meydana gelen köklü değişimlerle süreç biraz değişikliklerle uğramış olsa da Batılı sivil toplum tecrübesinden farklı bir biçim ortaya çıkmıştır. Altını çizmemiz gereken önemli bir husus, bu durumun bir eksikliğe işaret etmemekte olduğu bilakis her toplumun kendi sosyolojik gerçekliklerinin farklı işlediğine işaret etmektedir.

Osmanlı toplumsal yapısında ilmiyye, kalemiyye ve seyfiyeden oluşan güçlü bir üçlü yönetim ayağı mevcuttu. Cumhuriyet modernleşmesi bu üçlü sacayağını biraz değiştirdi. Kalemiyye modern bürokrasiye evrilirken, ulema sınıfını temsil eden ilmiyenin yerine modern bilimlerin öğretildiği üniversiteler ilmiyenin yerine geçti. Askeri sınıf ise genç cumhuriyetin asli kurucu unsuru oldu ve rolü de çok uzun bir zaman kimseyle paylaşmak istemedi.

TÜRK TOPLUMSAL YAPISINDA MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİSİ

Toplumların kendilerini oluşturan bireylerden bağımsız bir belleğinin olduğuna inanan Şerif Mardin (Arel, Arkoun, Mardin, 1995:8) fikir tarihi yazımlarında bu belleklerin ne anlama geldikleri hususunun açıklanması gerektiğini söyler. Siyasi Fikir Tarihi

Çalışmalarında Muhteva Analizi adlı makalesi bu kapsamda ne söylemek istediğini ayrıntılı biçimde açıklayan bir çalışmasıdır. Bu çalışması da Mardin'in merkez çevre ikilemini anlamamıza yardımcı olacak makalelerinden birisidir.

Şerif Mardin'in, toplumsal yapıların analizinde kullandığı merkez-çevre tanımlaması Türkiye'nin sosyolojik dönüşümünü ve siyasal tarihini anlamada kullanılan önemli enstrümanlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Türk toplum yapısını analiz ederken kullanılan birbirinden farklı birçok farklı tasnifler yapılmıştır. Bunlardan belki de en önemlisi, bir devrin neredeyse resmi okuma biçimlerinden biri olarak kabul edilmiş olan, Asya Tipi Üretim Tarzıdır. (ATÜT) Şerif Mardin'in merkez-çevre ikilemi ekseninde yorumlamaya çalıştığı toplumsal yapı analize tam da ATÜT ve benzeri tasniflerin dışında yeni ve farklı bir söylem olarak gündeme girmiştir.

Batı merkezli toplumsal tarih analizlerinde göze çarpan en büyük sorunlardan birisi, Batı dışı toplumların kendi tarihsel tecrübelerini yaşamakta oldukları sosyolojik gerçekliklerin dışına çıkarak, Batı'da olmayanların eksiklikleri üzerine inşa ediliyor olmasıdır. Bu anlamda Şerif Mardin'in merkez-çevre okuma biçimi Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumsal yapılarını analiz ederken, Batı dışı toplumların eksiklikleri üzerinden değil kendi sosyolojik gerçeklikleri üzerinden bir okuma biçimidir.

Toplumsal yapıların merkez-çevre ikilemi üzerinden yorumlamaya çalıştığımızda merkez ve çevrenin nasıl tanımlanması gerektiği ya da her ikisinin sınırlarının nerelerde başlayıp, nerelerde son bulacağı önem arz etmektedir. Bu bağlamda her toplumun bir merkezinin olduğu, toplumlara göre bu merkezin değişkenlik gösterebileceği, Osmanlı toplumunun da bir merkezinin olduğu ve bu merkezinde karmaşık ve incelmış kurumlar şebekesine dayanan uzun ömürlü bir tarihinin olduğunu görmek gerekmektedir. (Mardin, 1990:35) Osmanlı toplumsal yapısı devşirme sistemini son derece akıllıca kullanarak, Osmanlı toplumsal yapısında sosyal bir tabana dayanmayan azınlıkları yönetici sınıfına dahil ediyordu. Ayrıca vergi ve toprak yönetimini de yaşadığı çağın gereklilikleri doğrultusunda verimli bir biçimde yöneterek devletin ekonomik döngüsünü sağlam temellere dayandırıyor.

Mardin, Türk toplumsal yapısını çözümlenmeye merkez-çevre arasında bir kopukluğun var olduğunun altını çizmekle başlar. Ama ona göre bu kopukluk batıda ki ulus-devlet ve modernleşmeyle gelişen batı toplumlarında yöneten ve yönetilen kopukluğundan çok farklıdır. Osmanlı toplum yapısına baktığımızda tarikatların özerk güçler olarak varolması, imparatorluk öncesi soylular sınıfının bir biçimde varlığını devam ettiriyor olması ve çok çeşitli etnik grupların varolması Batı'dan farklı bir yöntemi zorunlu kılıyordu. Devlet ile İmparatorluğun ana dayanak noktası olarak kabul edilen Anadolu'da ki göçebelerin arasında çözümlenemeyen sorunlar ve bunlara ilaveten göçebe-yerli ayrışması önemli bir ayrışma noktasıydı.

Merkez-çevre kopukluğunda bir diğer önemli nokta Osmanlı bürokrasisinin taşradan gelenlere verdiği yükselme şansının sonucunda yeni bir zümrenin oluşmaya başlaması gösterilebilir. Osmanlı merkezini İstanbul ve saray temsil ediyordu. Merkez, yerel yöneticilerin sınırlı imkanlar dahilinde işleyişlerine müdahil olmak zorunda hissetmiyordu kendini. Bu durum, aslında uzun Osmanlı tarihinin belirli kesitleriyle sınırlanabilecek bir yönetim modeli olsa da yarı bir özerkliğe gönderimde bulunuyordu. Merkez-çevre kopukluğunun bir diğer önemli nedeni de vergi sistemi ve ekonomik kazançlarda kendini gösteriyordu. Resmi görevlilerden vergi alınmazken, tüccarlar ağır vergiler altında

zorlanabiliyorlardı. Bu uygulama da ülkenin asıl itici gücünün tüccarlar değil de resmi görevliler olduğunu gösteriyordu. Şerif Mardin'e göre resmi görevliler geniş iktidar alanlarına sahipken, yönetilen sınıf "reaya" ise bir takım yasalara bağlıydılar. Bu durumun da miras yoluyla iş başına gelmiş resmi görevliler ile Müslüman yönetilenler arasında ki yaşam biçimlerinin farklılıklarının bir işaretidir. (Mardin, 1990; 41)

Osmanlı İmparatorluğu gücünü askeri sistemden alıyordu. Bu anlamda da askerler merkezin önemli yerlerini dolduruyorlardı. Yönetici seçkinler kendilerini askeri sınıf olarak tanımlandırıyorlar, alt tabaka ise yönetici sınıfa geçebilmek için bir takım zorunlulukları yerine getirmesi gerekiyordu. Yükselme dönemlerinde liyakat esaslı gelişen bu sistem adil olduğu kadar da devlet yönetimi açısından son derece verimli bir sistemdi. Ancak düşüş dönemlerinde devlet yapısının her alanda yozlaşmasıyla birlikte liyakat sistemi de yozlaşmıştır.

Osmanlı bürokrasisi haklın üzerinde haklara sahip olmakla birlikte devletin asli unsurlarının kendilerinin oluşturduğunu düşünüyorlardı. Elde ettikleri geniş imtiyazlara bakıldığında haksız olmadıklarını anlamak hiçte zor değildir. Bürokrasi ekonomik ilişkilerde belirleyici olduğu gibi toplumun üzerinde de bir baskı mekanizması olarak varlığını devam ettiriyordu. Besin maddelerinin ticaretini ellerinde bulunduran, toprak mülkiyeti konusunda yasama faaliyetine etkileri olan bürokrasi sınıfı adeta halkın gözünde devlet otoritesinin cisimleşmiş haliydi. Osmanlı toprak yönetiminde Sultan kentlerin dışındaki ekilebilir topraklar üzerinde hak sahibiydi, bu toprakları istediği zaman mülk olarak verebilme hakkını tekelinde tutuyordu. Tımar ve zeamet sistemiyle devlet, kimi yerde toprağı serbest mülkiyet olarak hak sahiplerine dağıtırken, kimi yerde fetihler sonrasında yerel güçlere devredilmiş kimi yerlerde ise toprağın yerel eşraf tarafından ele geçirilmesine karşı çıkacak istekte ya da güçte değildir.

Merkezin en büyük temsilcisi ve destekçisi konumunda olan geleneksel Osmanlı bürokrasisinin en bariz vasfı medrese ve dini okullar yerine saray sisteminde yetişiyor olmalarıydı. Osmanlı bürokrasisinin hikmet-i hükümet olarak özetlenebilecek bakış açısı devlet bütünlüğünün korunmasını ve İslam'ın da bu kapsamda yüceltilmesini öngörüyordu. Kısaca din-ü devlet olarak sistemleştirilen bu düşünme biçimi dinin muhafazası için devletin yaşamasını gerektiğini, devletin gelişmesi içinde dinin gerekli olduğuna işaret eden bir düşünceydi. Mardin, Osmanlı bürokratlarının devlete verdikleri bu öncelikten dolayı kendi denetimleri dışında gelişen dini tezahürlere karşı şüpheyile yaklaştıklarını, geniş halk desteğine sahip olan veya heteredoks özellik gösteren karizmatik liderlere karşı sorunlu yaklaştıklarının altını çizer.(Mardin, 1991: 118)

Toprak ve mülkiyet üzerinde merkezin çevre üzerinde kurduğu bu iktidar aslında Osmanlı toplum yapısını etkilediği kadar Cumhuriyet Türkiye'sinde de kısmi farklılıklarla da olsa varlığını sürdürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da merkezin temsilcileri bürokrasi olmuş, çevre ise taşra ve köylü sınıfı olarak yönetilenlerden müteşekkil olmuştur. Tam da burada Şerif Mardin, merkezin çevre üzerinde kurmuş olduğu bu gücün sadece iktisadi ilişkilerle açıklanamayacağını, bu gücün pekişmesinin en önemli unsurlarından birisinin de kültür üstünlüğü olduğunu önemle belirtir.(Mardin, 1990:43) Yöneticiler ve kent kökenliler kültürleşme süreçlerinden göçebelere ve kırsaldan çok daha şanslıydı. Merkez, kentlerde yoğunlaşan kaliteli eğitim kurumlarından kolaylıkla eğitim hizmeti alabilirken, çevrede yaşayanlar açısından bu o kadar da kolay bir durum değildi.

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, geçmiş yıllarda başarıyla işlemiş olan Osmanlı devlet sistemi bir çok açıdan yozlaşmış ve yozlaşma dönemin aydınları tarafından görülmüştür. Osmanlı entelektüelleri devletin kötü gidişatı konusunda yüksek perdeden itirazlarını yöneltmeye başlamışlar, bu itirazlar sonucunda da reformlar yapılmaya başlamıştır. Özellikle Batı Avrupa’da Fransız İhtilalininde etkisi sonrasında gelişmeye başlayan milliyetçilik akımları ve bunun sonucu da ulus-devlet modelleri Osmanlı merkez-çevre ilişkilerinde de gözle görülür değişimleri zorunlu kılmaya başlamıştır. Osmanlı düşünürleri ulus-devlet tartışmalarının yoğunlaşmaya başladığı bu dönemlerde, tamamı merkez çevre ilişkilerini yeniden gözden geçirmeyi zorunlu kılan üç sorunu ana gündemleri olarak belirlemişlerdir. Bunlardan birincisi gayri müslim teba’nın sistem içerisinde nasıl konumlandırılacağıdır. İkinci önemli sorun ise çevrenin diğer unsurları için yani devlet bürokrasisinde yeterince temsil edilmediğini düşünmeye başlayan Türk olmayan Müslüman unsurların nasıl temsil edileceğidir. Son sorun ise önceki iki temel sorunla birlikte ele alınabilecek olan ulusal topraklarda ki birbirinden bağımsız ögelerin belirli bir sistem içerisinde ahenkle yeniden nasıl bütünleştirileceğidir. Bu sorun Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar yoğunlaşarak tartışılmaya devam etti. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ve Osmanlı coğrafyasında milliyetçi devletlerin kurulması sonucunda Anadolu’da Türk kimliği altında bütünleşme sağlanarak yeni devletin temelleri atılmış oldu.

Çağdaş Türk düşüncesinde bir mihrak(Şeker, 2007:213) olan Şerif Mardin, Osmanlı son dönemlerinde merkez-çevre ikiliğinin Jön Türkler ve Yeni Osmanlılarla devam ettiğini, Cumhuriyet kurulduğunda da bu ikiliğin 1920-1922 yıllarında Kurtuluş Savaşı yıllarında da sürdüğünü söyler. Bu ikiliğe örnek olarak ise Büyük Millet Meclisinde Birinci ve İkinci Grup arasında cereyan eden tartışmaları gösterir. Merkez-çevre ikileminin Tek Parti iktidarı boyunca devam ettiği, Demokrat Parti iktidarı ile ise bu ilişkinin biçim ve içeriğinin değiştiğinin altını çizen Mardin, merkezin her zaman çevreye karşı bir güvensizlik içerisinde olduğunu ifade eder.

Mardin’in merkez-çevre çözümlemesinde kullandığı bir diğer anahtar kavram ise yöneticiler ve yönetilenler tarafından dinin nasıl algılandığı ve yaşandığı ile ilgili değerlendirmeleridir. Mardin bu çözümlemelerine girmeden önce, Türk toplum yapısında dinin nasıl bir sosyalizasyon işlevi gördüğünü, bunu yapmak içinde İslam’ın halk katındaki gelişme şekillerini inceleyerek, sokaktaki adamın fikri kalıplarının din tarafından nasıl şekillendirildiğini ortaya koymaya çalışır. Bunu yaptıktan sonra ise kendine uzak amaç olarakta bu fikri kalıplar ile toplumsal ve siyasal eylemler arasındaki bağları bulmak olarak belirler. Mardin, bir bütün olarak İslam’ı incelemek yerine, konuyu sınırlandırarak sadece halkın İslam inancına yönelik bazı yönleri ele alır. (Mardin, 2012: 65) Bu kapsamda Mardin’e göre İslamiyet, ilk zamanlarda kabile bağlarının son derece güçlü olduğu sosyal yapılarda hayat bulmuştur. Buna örnek olarak Muaviye’nin iktidara gelme biçimini daha önceden yaşanmakta olan kabilevi çatışmaların şehirli toplum yapısıyla çatışmaya başlamış olmasını gösterir. İslam tarihçileri açısından duruma bakıldığında bu yorum biçiminin son derece sığ olduğu, hatta Muaviye’nin iktidar dönemlerinin “ilk zamanlar” olarak bile değerlendirilmediğini belirtmek gerekir. Ayrıca Muaviye’nin iktidara geliş yöntemi ve iktidarını koruma biçimi hakkında İslam Tarihi boyunca şiddetli tartışmalar olmuştur ve bunlar hala da devam etmektedir. (Aycan, Söyleme, 1998:28)

Toplum yapısını, toplumca tanımı yapılmış mevkilere benzeten Mardin, her grubun kendini oluşturan kurucu unsurların bulunduğunu ifade eder. Örneğin çevreyi temsil eden halk sınıfının kurucu unsuru da İslam’dır, merkezin en önemli sacayaklarından birini temsil

eden Ulema sınıfının da kurucu unsuru İslam'dır. Modernleşme hareketlerinin hız kazanması kimi yerde başarıya ulaşmış olması Ulema sınıfının merkezi rolünü yitirmesine neden olmuştur. Demokratikleşme ile birlikte Ulema sınıfının merkezi rolü ortadan kalkmış olmasına rağmen çevrenin en geniş tabakasını oluşturan halk yığınlarının merkezileşme süreci bu yeri dolduramamıştır. Şerif Mardin, İslamiyet sözcüğünün hem Osmanlı İmparatorluğunda hem de 19. Yüzyıl başlarında egemen olan dini tanımlamak için kullanıldığını gerçekte ise İslamiyet'in imparatorluk ve cumhuriyet yönetimi yıllarında ayrı ayrı anlamlar taşıdığını belirtir. (Mardin, 1992: 168) Osmanlı döneminde devlet desteğine sahip resmi bir din olarak İslamiyet ile modernleşme dönemlerinde merkez-çevre geriliminde çevrenin güç ve inanç aracı olarak İslamiyetin birbirinden ayrılmaz anlamlara geldiği kabul edilirse, sözcüklerin değişmez anlamlara geldiği ön kabulünden dolayı insanların yanlış yere gidebilme ihtimali vardır.

Tam da din-devlet ilişkileri ile ilintili olarak Modernleşme ve batılılaşma hareketleri Türk topraklarında yönetilen sınıfın yöneticiler karşısında daha geniş haklara sahip olmasını, merkez ve çevre arasındaki gerilimin sonlandırılmasını, çevreden merkeze geçişlerin sıradanlaştırılmasını arzu eden ideolojiler olarak algılandı. Mardin ideolojileri kültür olayının içerisine yerleştirir ve daha sonra da buradan ne anlaşılması gerektiğini açıklar. Ona göre ideoloji siyaset olayıyla yakından ilgili olmasına rağmen her türlü kültür olayı asla ideoloji olarak algılanmaz. İdeoloji, Batı toplumlarının kültürel olarak yaşamış oldukları olayların sonucunda yaşamlarına köklü değişiklikler doğmasına sebep olmuştur. Belirli sosyal değişimler yaşandıktan sonra öyle bir aşamaya gelmiş oluyordu ki insanların toplumsal hayatlarında o ana kadar öyle şeyler hiç olmamış gibi oluyordu. Bu örnekte Mardin, kendi dönemleri için radyo ve televizyonun insanların yaşamlarına girdikten sonra köklü değişimlere neden olduğunu anlatmaya çalışır. Modern dönemlerin ideolojileri ise ona göre insanların düşüncelerini şartlamaya çalışan ve onlara sosyal harita sağlamaya çalışan komünizm ve faşizmdir.(Mardin, 1992: 122)

SONUÇ

Şerif Mardin, Osmanlı toplumsal yapısını analiz için temellendirmeye çalıştığı merkez-çevre ikilemi hem bir toplumsal tabakalaşma örneğini hem de sosyal çatışma örneğini içermektedir. Cumhuriyetin kurulması sonrasında da bu ikilem ve karşıtlığın devam ettiğini öne süren Mardin, bu çatışmaların eğitim, ekonomi, din, sınıf ve askeri alanlarda yoğunlaştığının altını çizer. Aslında onun ortaya koymaya çalıştığı bu ikilimde, toplumsal yapı analizlerinde daha gerçekçi bir yöntem yakalayabilmek adına Weber'in yapmaya çalıştığı gibi, siyasi ve sosyal fikir ilişkilerinin tahlilinde kültürlerüstü bir arayışın sonucudur.(Mardin, 2008:27) Böyle bir yaklaşım karmaşıktır. Ama Mardin, Yeni Osmanlıların modernleşme sürecinde oynadıkları rolle ilgili olarak yapmış olduğu değerlendirmede de olduğu gibi, toplumsal yapıların oluşumunda birden çok akım etki etmiştir.(Mardin, 1196: 441)

Şerif Mardin tarafından toplumsal yapı analizinde incelemeye çalışığımız kavramlardan birincisi sivil toplum kavramıydı. Osmanlı toplum yapısında ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarıyla birlikte demokratik sistemin kökleşme yıllarına kadar devletle bireyler arasında batılı tarzda bir sivil toplum gelişmemiş olması buna karşılık kendi içerisinde işleyen dengeleyici unsurların varlığı kabul edilmişti. Özellikle 2000'li yıllardan sonra Türk toplumsal yapısında sivil toplum kurumları sayısında çok büyük bir artış vardır. Mesleki

dayanışma gruplarından, siyasal partilere, hemşehri derneklerinden öğrenci birliklerine kadar sayıları yüzbinleri bulan sivil toplum kuruluşları mevcuttur. Gelecek dönemlerde yapılacak çalışmalar bu yapıların sivilliliğinin sınırları üzerine gerekli değerlendirmelerde bulunacaktır. Ancak şimdilik söylenebilecek olan şudur ki, sivil toplum kuruluşlarının sayısının artması, Türk toplumsal yapısında yöneten ve yönetilen ilişkisinde yeni kapılar aralayacaktır. Bu kapılar, yöneticilerin yönetilenler üzerinde ki mutlak gücünü sınırlandıracak, devlet ve birey arasındaki hukuku dengeleyecektir.

Modernleşmenin etkilediği toplumsal yapı Şerif Mardin'in "Modern Türkiye'nin tarihi, ne cumhuriyetçilik ve saltanat arasında bir çatışma ne de İslam ve sekülerizmle çerçevelenen bir kavganın tarihidir. Modern Türkiye'nin tarihi, birbiri içine nüfuz eden ve yakınlıkları içinde dönüştürülen geleneksel güçler ve modernlik arasında, karmaşık, çok katmanlı bir karşılaşmadır" (Mardin, 2011; 196) dediği gibidir. Modern Türkiye'de geleneksel güçler ve yeni güçler arasında bir buluşma alanı ve bu buluşma alanlarında her biri arasında bir etkileşim mevcuttur. Merkez-çevre ikilemi de tarihsel süreç içerisinde yeniden tanımlanmış, merkezin ve çevrenin rol dağılımları yeniden yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- AREL, ARKOUN, MARDİN, Avrupa'da Etnik Din ve Laiklik, Metis Yayınları, İstanbul, 1995
- ARLI, Alim, Bir Siyaset Sosyoloğu Olarak Şerif Mardin, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 2, Sayı, 4, 2004, 493-510
- AYCAN, İrfan-Söylemez, Mahfuz, İdeolojik Tarih Okumaları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998
- HABERMAS, Jürgen, Kamusalın Yapısal Dönüşümü, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2015
- ŞEKER, M. Fatih, Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru-Şerif Mardin Örneği, Dergah Yayınları, 2007
- MARDİN, Şerif, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, 1990
- İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992
  - Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008
  - Siyasal ve Sosyal Bilimler, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990
  - Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim Bediüzzaman Said Nursi Olayı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992
  - Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
  - Türkiye, İslam ve Sekülerizm, İletişim Yayınları, 2011
  - Türk Modernleşmesi (Makaleler IV), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
  - Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996
- MARDİN, Ş .(2014). Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerinde Bir Not. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 19 (03)
- KARA, Mardin, Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe, Kitabevi, İstanbul, 1998